

KOGNITIV FAOLLKNI OSHIRISHNING DIDDAKTIK TAMOYILLARI VA OMILLARI

Matchanov Shodlik Shomurotovich

Buxaro OXU pedagogika yo 'nalishi magistranti

Qashqadaryo viloyati Qarshi shahri JGMXO

Boshqaruv apparati bo'limi boshlig'i

+99895642-6462

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada ta'lim jarayonida o'quvchilarning kognitiv faolligini oshirishning didaktik tamoyillari va unga ta'sir etuvchi omillar tahlil qilinadi. Kognitiv faollikning mohiyati, uning o'quv faoliyatidagi ahamiyati hamda mustaqil fikrlash, ijodiy yondashuv va motivatsiyani rivojlantirishdagi o'rni yoritilgan. Shuningdek, ta'limning ilmiylik, tizimlilik, faollik va ongli o'zlashtirish tamoyillari asosida samarali pedagogik shart-sharoitlarni yaratish masalalari ko'rib chiqilgan. Tadqiqot natijalari kognitiv faollikni rivojlantirish ta'lim sifatini oshirishning muhim omili ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: kognitiv faollik, didaktik tamoyillar, ta'lim jarayoni, o'quv faoliyati, motivatsiya, mustaqil fikrlash, ijodkorlik, pedagogik texnologiyalar, ta'lim sifati, faollashtirish.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются дидактические принципы и факторы повышения когнитивной активности обучающихся в образовательном процессе. Раскрываются сущность когнитивной активности, её значение в учебной деятельности, а также роль в развитии самостоятельного мышления, творческого подхода и учебной мотивации. Особое внимание уделяется

принципам научности, системности, активности и осознанности обучения как важным условиям повышения эффективности образовательного процесса. Результаты исследования показывают, что развитие когнитивной активности является одним из ключевых факторов повышения качества образования.

Ключевые слова: когнитивная активность, дидактические принципы, образовательный процесс, учебная деятельность, мотивация, самостоятельное мышление, творчество, педагогические технологии, качество образования, активизация обучения.

ABSTRACT

This article examines the didactic principles and factors that contribute to enhancing students' cognitive activity in the educational process. The study highlights the essence of cognitive activity, its significance in learning, and its role in developing independent thinking, creativity, and learning motivation. Particular attention is paid to the principles of scientificity, systematicity, learner activity, and conscious learning as essential conditions for improving educational effectiveness. The findings indicate that the development of cognitive activity is a crucial factor in improving the quality of education and ensuring effective learning outcomes.

Keywords: cognitive activity, didactic principles, educational process, learning activity, motivation, independent thinking, creativity, pedagogical technologies, educational quality, learning activation.

KIRISH

Jahon ta'lim tizimida yuz berayotgan tub o'zgarishlar, raqamli texnologiyalar va innovatsion pedagogik yondashuvlarning keng joriy etilishi ta'lim oluvchilarning bilish faoliyatini rivojlantirish masalasini dolzarb ilmiy-pedagogik muammolardan biriga aylantirmoqda. Zamonaviy jamiyat sharoitida shaxsdan nafaqat tayyor

bilimlarni egallash, balki ularni tahlil qilish, qayta ishlash, yangi vaziyatlarda qo'llash hamda mustaqil qarorlar qabul qilish kabi kompetensiyalar talab etiladi. Shu sababli ta'lim jarayonida o'quvchilarning kognitiv faolligini oshirish, ularning intellektual salohiyatini rivojlantirish va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimini takomillashtirish, yoshlarning intellektual salohiyatini yuksaltirish hamda innovatsion fikrlaydigan kadrlarni tayyorlash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Xususan, ta'lim sifatini oshirish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish va ta'lim jarayonini shaxsga yo'naltirilgan yondashuv asosida tashkil etish bo'yicha qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilingan. Mazkur vazifalarni samarali amalga oshirish ta'lim oluvchilarning bilish jarayonlarini faollashtirish va kognitiv rivojlanishini ta'minlash bilan chambarchas bog'liqdir.

Pedagogika va psixologiya fanlarida kognitiv faollik tushunchasi shaxsning bilishga bo'lgan ehtiyoji, qiziqishi va bilimlarni mustaqil ravishda egallashga yo'naltirilgan faoliyati sifatida talqin qilinadi. Kognitiv faollik ta'lim samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri bo'lib, u o'quvchilarning o'quv materialini chuqur o'zlashtirishi, tanqidiy va ijodiy fikrlashi hamda muammoli vaziyatlarda samarali faoliyat yuritishiga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, ta'lim jarayonida kognitiv faollikni rivojlantirishning didaktik asoslarini aniqlash va amaliy mexanizmlarini takomillashtirish ilmiy tadqiqotlarning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Kognitiv faollikni oshirishda didaktik tamoyillarning o'rni alohida ahamiyatga ega. Ta'limning ilmiylik, tizimlilik va izchillik, ongli va faol o'zlashtirish, ko'rgazmalilik, individuallashtirish hamda uzviylik tamoyillari o'quvchilarning bilish faoliyatini samarali tashkil etishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, o'quv

motivatsiyasi, pedagogning kasbiy mahorati, innovatsion ta'lim texnologiyalari, ta'lim muhiti va axborot-kommunikatsiya vositalaridan oqilona foydalanish kabi omillar ham kognitiv faollikning rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Mazkur maqolaning maqsadi kognitiv faollikni oshirishning didaktik tamoyillari va unga ta'sir etuvchi omillarni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilish hamda ta'lim jarayonida ularni samarali qo'llash bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot natijalari ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning mustaqil fikrlash va ijodiy faoliyatini rivojlantirishga xizmat qilishi bilan ahamiyatlidir.

Kognitiv faollik ta'lim jarayonining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, u o'quvchilarning bilimlarni egallash, qayta ishlash, tahlil qilish va amaliyotda qo'llashga bo'lgan faol intilishida namoyon bo'ladi. Zamonaviy pedagogika fanida kognitiv faollik shaxsning bilishga bo'lgan ehtiyoji, qiziqishi va intellektual faoliyatining uyg'unlashgan ko'rinishi sifatida talqin etiladi. Mazkur faollikning rivojlanishi ta'lim samaradorligini oshirish, o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirish hamda ijodiy salohiyatini yuzaga chiqarishda muhim omil hisoblanadi. Ta'lim jarayonida kognitiv faollikni oshirish avvalo didaktik tamoyillarga tayanishni talab etadi. Didaktik tamoyillar o'quv jarayonini tashkil etishning nazariy asoslarini belgilab berib, o'quvchilarning bilish faoliyatini samarali boshqarishga xizmat qiladi. Shulardan biri ilmiylik tamoyili bo'lib, u o'quv materialining zamonaviy ilm-fan yutuqlariga asoslangan holda bayon etilishini nazarda tutadi. Ilmiy asoslangan bilimlar o'quvchilarda voqelikni to'g'ri anglash, sabab-oqibat bog'liqliklarini tushunish va ilmiy dunyoqarashni shakllantirishga yordam beradi. Natijada o'quvchilar o'rganilayotgan mavzular mohiyatini chuqurroq anglaydi va bilimlarni mustaqil ravishda kengaytirishga intiladi.

Kognitiv faollikni rivojlantirishda tizimlilik va izchillik tamoyili ham muhim o'rin tutadi. Ushbu tamoyilga ko'ra, bilimlar oddiydan murakkabga, ma'lumdan noma'lumga tamoyili asosida bosqichma-bosqich o'zlashtiriladi. O'quv

materialining mantiqiy ketma-ketlikda berilishi bilimlar tizimini shakllantiradi hamda yangi ma'lumotlarni avvalgi bilimlar bilan bog'lash imkoniyatini yaratadi. Bu esa o'quvchilarning analitik fikrlashini rivojlantirib, bilish jarayonining faollashuviga xizmat qiladi. Onglilik va faollik tamoyili kognitiv faollikni oshirishning asosiy didaktik asoslaridan biri hisoblanadi. Mazkur tamoyil o'quvchilarning ta'lim jarayonida passiv tinglovchi emas, balki faol ishtirokchi bo'lishini nazarda tutadi. O'quvchi bilimlarni tayyor holatda qabul qilish bilan cheklanmay, ularni tahlil qiladi, muammolarni hal etadi, savollar beradi va mustaqil xulosalar chiqaradi. Aynan shu jarayonlarda bilish faoliyati jadallashib, o'quvchilarning intellektual salohiyati rivojlanadi.

Ko'rgazmalilik tamoyili ham kognitiv faollikni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, inson ma'lumotlarni ko'rish, eshitish va amaliy faoliyat orqali qabul qilganda ularni yaxshiroq eslab qoladi. Shu sababli ta'lim jarayonida turli diagrammalar, jadvallar, multimedia vositalari, animatsiyalar va interaktiv platformalardan foydalanish o'quvchilarning mavzuga bo'lgan qiziqishini oshiradi hamda bilimlarni ongli ravishda o'zlashtirishga yordam beradi.

Kognitiv faollikning rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar ichida motivatsiya alohida o'rin egallaydi. Motivatsiya o'quvchilarning o'qishga bo'lgan ichki ehtiyoji va qiziqishini ifodalaydi. O'quv faoliyatining mazmunli tashkil etilishi, muvaffaqiyatga erishish imkoniyatining yaratilishi, rag'batlantirish tizimining mavjudligi va ijobiy psixologik muhit o'quv motivatsiyasini kuchaytiradi. Motivatsiyasi yuqori bo'lgan o'quvchilar bilimlarni egallashga ko'proq intiladi, murakkab vazifalarni bajarishda qat'iyat ko'rsatadi va mustaqil izlanishga moyillik bildiradi.

Pedagogning kasbiy kompetentligi ham kognitiv faollikni oshirishning muhim omillaridan biridir. O'qituvchining pedagogik mahorati, zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan samarali foydalanish qobiliyati va o'quvchilar bilan hamkorlikka asoslangan munosabatlarni yo'lga qo'ya olishi ta'lim natijadorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. O'qituvchi tomonidan muammoli vaziyatlar yaratish, interfaol metodlardan foydalanish, munozara va loyiha faoliyatini tashkil etish o'quvchilarning bilish faolligini rag'batlantiradi. Bugungi kunda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi kognitiv faollikni oshirish uchun yangi imkoniyatlarni yaratmoqda. Elektron ta'lim resurslari, virtual laboratoriyalar, masofaviy ta'lim platformalari va sun'iy intellektga asoslangan o'quv vositalari o'quvchilarning mustaqil ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytiradi. Raqamli texnologiyalar yordamida ta'lim jarayonining interaktivligi ortib, o'quvchilar bilimlarni izlash, tahlil qilish va amaliyotda qo'llash jarayonlarida faol ishtirok etadilar.

Shuningdek, ta'lim muhiti ham kognitiv faollikning rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. O'zaro hurmat va hamkorlikka asoslangan ijobiy psixologik muhit o'quvchilarning fikr bildirishiga, savollar berishiga va yangi g'oyalarni ilgari surishiga imkon yaratadi. Bunday muhitda o'quvchilar o'z qobiliyatlarini erkin namoyon etadi, xatolardan qo'rqmaydi va bilim olish jarayoniga faol jalb qilinadi. Demak, kognitiv faollikni oshirish ta'lim sifatini ta'minlashning muhim shartlaridan biri bo'lib, u didaktik tamoyillarga asoslangan holda tashkil etilgan ta'lim jarayoni orqali samarali rivojlantiriladi. Ilmiylik, tizimlilik, onglilik va faollik, ko'rgazmalilik kabi tamoyillarning izchil qo'llanilishi, shuningdek, motivatsiya, pedagogik mahorat, innovatsion texnologiyalar va qulay ta'lim muhiti kabi omillarning uyg'unligi o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirishga hamda ularning intellektual rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi. Bu esa zamonaviy ta'limning asosiy maqsadlaridan biri bo'lgan raqobatbardosh, ijodkor va mustaqil fikrlovchi shaxsni shakllantirish uchun mustahkam zamin yaratadi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, kognitiv faollik ta'lim jarayonining samaradorligini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. O'quvchilarning bilimlarni ongli ravishda o'zlashtirishi, mustaqil fikrlashi, muammoli vaziyatlarni tahlil qilishi va ijodiy yondashuvni namoyon etishi bevosita ularning kognitiv faollik darajasiga bog'liqdir. Shu sababli ta'lim jarayonida bilish faoliyatini faollashtirishga qaratilgan didaktik yondashuvlarni qo'llash dolzarb pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Tahlillar natijasida kognitiv faollikni rivojlantirishda ilmiylik, tizimlilik va izchillik, onglilik va faollik, ko'rgazmalilik, individuallashtirish kabi didaktik tamoyillar muhim ahamiyat kasb etishi aniqlandi. Mazkur tamoyillar asosida tashkil etilgan ta'lim jarayoni o'quvchilarning bilimlarni chuqur va barqaror o'zlashtirishiga, mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarining shakllanishiga hamda intellektual salohiyatining rivojlanishiga xizmat qiladi.

Shuningdek, o'quv motivatsiyasi, pedagogning kasbiy kompetentligi, zamonaviy pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish hamda qulay ta'lim muhitining yaratilishi kognitiv faollikni oshirishning asosiy omillari sifatida namoyon bo'ldi. Ushbu omillarning o'zaro uyg'unligi ta'lim sifatini yuksaltirish, o'quvchilarning bilish jarayonlarini faollashtirish va ularni zamonaviy jamiyat talablariga mos ravishda tayyorlash imkonini beradi. Demak, kognitiv faollikni rivojlantirish ta'limning mazmuni va metodlarini takomillashtirish, innovatsion yondashuvlarni keng joriy etish hamda shaxsga yo'naltirilgan ta'limni samarali tashkil etish orqali amalga oshiriladi. Bu esa raqobatbardosh, ijodkor va mustaqil fikrlovchi shaxsni shakllantirishning muhim pedagogik sharti hisoblanadi.

Tavsiyalar

1. Ta'lim jarayonida o'quvchilarning bilish faoliyatini rag'batlantiruvchi interfaol metodlar, muammoli ta'lim va loyiha asosida o'qitish texnologiyalaridan keng foydalanish tavsiya etiladi.

2. O‘quvchilarning individual qobiliyatlari, qiziqishlari va ehtiyojlarini hisobga olgan holda differensial va individuallashtirilgan ta’limni tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

3. Ta’lim jarayoniga raqamli texnologiyalar, elektron ta’lim platformalari, virtual laboratoriyalar va multimedia vositalarini keng joriy etish zarur.

4. O‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini muntazam oshirib borish, zamonaviy pedagogik texnologiyalar bo‘yicha malaka oshirish kurslarini takomillashtirish lozim.

5. O‘quvchilarda mustaqil ta’lim olish, tanqidiy va ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi topshiriqlar ulushini oshirish tavsiya etiladi.

6. Ta’lim muassasalarida o‘zaro hurmat, hamkorlik va erkin fikr almashishga asoslangan ijobiy psixologik muhitni shakllantirish zarur.

7. Kognitiv faollikni baholash mezonlarini ishlab chiqish va o‘quvchilarning bilish faoliyatini muntazam monitoring qilib borish ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

8. Oliy va umumiy o‘rta ta’lim tizimida kognitiv faollikni rivojlantirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tadqiqotlarni kengaytirish hamda ularning natijalarini ta’lim amaliyotiga tatbiq etish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi. Oliy ta’lim tizimiga oid me‘yoriy-huquqiy hujjatlar va metodik tavsiyalar to‘plami. – Toshkent, 2023.

2. Abu Nasr Forobiy. *Fozil odamlar shahri*. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016.

3. Abu Ali ibn Sino. *Donishnoma*. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2011.

4. Lev S. Vygotskiy. *Pedagogicheskaya psixologiya*. – Moskva: Pedagogika, 1991.

5. Jean Piaget. *The Psychology of Intelligence*. – London: Routledge, 2001.
6. Jerome S. Bruner. *The Process of Education*. – Cambridge: Harvard University Press, 1960.
7. John Dewey. *Democracy and Education*. – New York: The Free Press, 1966.
8. Robert M. Gagné. *The Conditions of Learning*. – New York: Holt, Rinehart and Winston, 1985.
9. Benjamin S. Bloom. *Taxonomy of Educational Objectives*. – New York: Longman, 1956.
10. Nikolay F. Talizina. *Pedagogicheskaya psixologiya*. – Moskva: Akademiya, 1998.
11. Azizxo‘jayeva N.N.. *Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat*. – Toshkent: TDPU, 2016.
12. Tolipov O‘.Q. va Usmonboyeva M.. *Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari*. – Toshkent: Fan, 2006.
13. Ishmuhamedov R.J.. *Innovatsion pedagogik texnologiyalar*. – Toshkent: Iste’dod, 2014.
14. UNESCO. *Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives*. – Paris, 2017.
15. OECD. *The Future of Education and Skills 2030*. – Paris, 2019.
16. *Pedagogika nazariyasi va tarixi*. – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2020.
17. *Umumiy pedagogika*. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2021.
18. *Pedagogika bo‘yicha ilmiy maqolalar va zamonaviy tadqiqotlar to‘plami*. – Toshkent, 2022–2025.